

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 340.12

АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ НА КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ ЯК ПРОБЛЕМУ ВЛАДИ ТА ПРАВОСУДДЯ ЗОКРЕМА

Андрущенко Олександр Юрійович,
аспірант кафедри теорії
та історії держави та права
(Хмельницький університет управління
та права, м. Хмельницький, Україна)

У статті проведено дослідження проблеми конфлікту інтересів від перших згадок про суспільні відносини, що були прообразом цього поняття у сучасному розумінні, до його теперішнього бачення у світовому співтоваристві. Проаналізовано перші письмові згадки про спроби урегулювання конфлікту інтересів, думки відомих філософів, котрі акцентували свою увагу на цій проблемі. Описано вузьке та розширене значення терміна «конфлікт інтересів» у його розвитку. З позицій вчення Аристотеля розкрито роль громадянського суспільства (зокрема значення середнього класу) у формуванні основи антикорупційної доктрини як контролера державної влади. На реальних історичних прикладах розглянуто вплив досліджуваного інституту соціальних відносин на розвиток держав, у т. ч. і на благополуччя їх народів. Порівняно випадки, коли у ситуації конфлікту інтересів представник влади приймає рішення про задоволення власних інтересів, які суперечать загальним, або ж віддає перевагу суспільним інтересам (на прикладах Карфагену, Греції та Римської республіки).

Здійснено спробу пояснити причини виникнення конфлікту інтересів за допомогою теорії раціональної бюрократії М. Вебера. Виходячи з виділених ним трьох видів легітимного панування, освітлено шляхи реалізації влади держави над своїми громадянами.

З позицій структурного функціоналізму Т. Парсонса, згідно з яким основною характеристикою будь-якого суспільства є його структура, конфлікт інтересів разом із корупцією розглянуто як структурний елемент соціальної системи, що має девіантний і неформальний характер. Розкрито механізм поширення цих явищ у період соціальної стабільності (ступінь їх поширення характеризується як перманентний і знаходиться приблизно на одному рівні, характерному для того чи іншого суспільства) та під час стрімких змін у соціальній системі, коли її структура не стабільна. Використано для опису таких ситуацій поняття «соціальна аномія» (випадки, коли суб'єкт не в змозі досягти бажаного способами, що схвалюються суспільством, і намагається досягти цього іншими засобами).

З'ясовано, що у більшості праць ХХ ст. та у більш ранніх роботах, які торкалися питань конфлікту інтересів у здійсненні державної влади, через нерозробленість понятійно-категорійного апарату термін «конфлікт інтересів» не вживався. На тому етапі «конфлікт інтересів» не усвідомлювався самостійним явищем, усе ще не відокремлювався ні від соціально-психологічних, ні від організаційних чи адміністративно-правових відносин.

Наведено основні підходи до законодавчого врегулювання конфлікту інтересів як державно-правової проблеми.

Ключові слова: конфлікт інтересів, історія конфлікту інтересів, проблеми здійснення правосуддя, врегулювання конфлікту інтересів, механізми запобігання конфлікту інтересів.

ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF PHILOSOPHICAL VIEWS ON CONFLICT OF INTEREST AS A PROBLEM OF POWER AND JUSTICE IN PARTICULAR

Andrushchenko Oleksandr Yuriiovich,
Postgraduate Student at Department
of Theory and History of State and Law
(Khmelnysky University of Management
and Law, Khmelnytskyi, Ukraine)

The article studies the problem of conflict of interests from the first references to public relations, which were a prototype of this concept in the modern comprehension, and its modern understanding by the world community. The first written records concerning the attempts to settle a conflict of interests, opinions of famous philosophers, who focused their attention on this problem, were analysed. The paper describes a narrow and extended meaning of the term "conflict of interests" in its evolution. It is revealed the role of civil society (in particular, the importance of the middle class) in forming the basis of anti-corruption doctrine as a controller of state power from the point of view of Aristotle doctrine. Based on real historical scenarios, the influence of the institute of social relations on the development of states, including the well-being of their nations, is considered. It compares cases when in a conflict of interest a representative of the government takes a decision on satisfying his interests that contradicts the general ones or gives preference to the public interests (exemplified by Carthage, Greece and the Roman Republic).

The paper makes a shot to explain the reasons for the origin of conflict of interests by virtue of rational bureaucracy theory of M. Weber. According to his three types of legitimate supremacy, the paper covers the ways for implementation of state authority over citizens.

From the standpoint of structural functionalism of T. Parsons, according to which the main characteristic of any society is its structure, the conflict of interests along with corruption is considered as a structural element of a social system that has deviant and informal nature. The author studies the mechanism of expansion of these phenomena in the period of social stability (the degree of their distribution is characterized as permanent and is approximately at the same level peculiar for one or another society), and during the rapid changes in the social system when its structure is not stable. The concept "social anomie" is used to describe such situations (cases when a subject is not able to reach the object of desires by means which are approved by the society and tries to achieve it using other means).

It was found out that the majority of papers of the twentieth century and earlier, which essentially concerned issues of conflict of interests during exercising state power, didn't use the term of conflict of interest due to the lack of development of the conceptual-categorical framework of the problem. At that stage, the "conflict of interest" was not comprehended as an independent phenomenon, and it was separated neither from socio-psychological nor organizational or administrative-legal relations.

The main approaches to legislative regulation of the conflict of interests as a state and legal problem are presented.

Key words: conflict of interest, history of conflict of interest, problems of justice, settlement of conflict of interest, mechanisms for prevention of conflict of interest.

Перші письмові згадки про спроби врегулювання суспільних відносин, що стосуються ситуацій, у яких особисті інтереси представників влади перешкоджають об'єктивному виконанню їх посадових обов'язків і суперечать інтересам держави, містяться в архівах Давнього Вавилону (друга половина XXIV ст. до н. е.) [12, с. 94]. Згідно з вказаними записами семітський цар Лагаша Урунімгіна реформував систему управління державою з метою недопущення зловживання чиновниками своїми повноваженнями, зменшення поборів і повинностей храмового персоналу, захисту храмових володінь від посягань царської адміністрації, а також для зменшення та впорядкування плати за обряди.

У XIX ст. до н. е. схожу роботу проводив цар Хамурапі, підтвердження чого міститься у п'ятому параграфі його законів і стосується порядку здійснення судочинства [13, с. 34].

Великий китайський мислитель Конфуцій стосовно конфлікту інтересів у сфері державного управління зазначав: «Працюю над очищенням своїх думок. Якщо у тебе не буде дурних думок, то не буде і дурних вчинків. Хороша людина думає про складне. Погана – про те, що буде вигідно» [20, с. 658].

Терміни «конфлікт інтересів» і «корупція» мали двоякий і неоднозначний характер. Корумпувати (від лат. «corruptere») – пошкоджувати шлунок поганою їжею, псувати воду в закритій тарі, спотворювати зміст і т. д. Дуже рідко, серед іншого, це поняття мало значення підкупляти народ (не обов'язково чиновників) грошима, іншими дарами [26, с. 19]. Але вже у Давньому Римі цей термін отримав новий зміст – змінювати показання у суді за гроші, схилити на свій бік суддю матеріальними благами [16, с. 190].

У час, коли ще не з'явилися ні соціологія, ні конфліктологія, пояснюючи причини розшарування суспільства, постійних сутічок верств владарюючих і підлеглих, Платон намагався розкрити суть цього поняття через природу людини. Причини конфліктів він шукав у психології людей, яких розподіляв на мужніх і розсудливих. Саме такі вроджені риси, на його думку, визначали схильність до мирного або конфліктного співіснування [29, с. 72].

У своєму проекті ідеальної держави правителів і стражів Платон обмежує право володіння власністю осіб, що мають владу. Він виключає можливість використання владних повноважень для доступу до суспільних благ, а загалом – для задоволення особистих цілей [28, с. 273–274].

Аристотель зазначав, що посадові особи «бувають схильні піддаватися підкупу і часто жертвують державними інтересами заради вигоди... Найкраще державне спілкування – це те, яке досягається завдяки середньому класу, і ті держави мають хороший устрій, де середні представлені в більшій кількості та сильніше за обидві крайності» [8, с. 432; 9, с. 139].

Показовим прикладом наслідків використання владних повноважень на користь особистих, а не суспільних чи державних інтересів є голод 329–325 рр. до н. е. в Стародавній Греції. Його причини детально дослідив В. Тарн у своїй праці «Еллінська цивілізація». Як не дивно, основною умовою цього голоду постає проблема неурегулювання конфлікту між приватним інтересом одного з високопосадовців і суспільними інтересами тогочасної Греції [7, с. 1073]. Так, у 320-х рр. до н. е. грецький намісник Єгипту, призначений Олександром Македонським, маючи відповідні повноваження, прийняв ряд рішень для здобуття монопольного становища у сфері постачання зерна з Єгипту до грецьких міст (які, як відомо, не вирощували його у достатній кількості) [7, с. 1074]. У ситуації реального конфлікту інтересів він обрав варіант, що давав йому змогу найбільше збагатитися.

Схожий приклад перемоги корисливих інтересів вищих посадовців над інтересами держави можна знайти й у Карфагені, який через такий конфлікт програв війну [22, с. 93–94].

Прикладом держави, де вищі посадові особи, реалізуючи свої повноваження, свідомо віддавали перевагу суспільним інтересам, є Римська республіка II ст. до н. е. Тоді вона була державою, що не знала ні проблем із конфліктом інтересів, ні корупції. Представники влади діяли в руслі загального бажання зробити щось значиме для держави, і суспільне визнання мало більше значення, ніж матеріальна винагорода. У тогочасних джерелах так говориться про римлян: «Ніхто з них не тягнув собі корону, ніхто високомірно не хвалився пишними одежами, але кого вони рік за роком обрали собі правителем, тому вони й підкорялися, і не було серед них ні заздрощів, ні розбрату» [24, с. 78]. Більше того, у разі обрання на посаду консула багатого римлянина було нормою, коли він за власні кошти щось робив для суспільного блага (будувалися театри, форуми, організовувалися видовища для народу). Ситуацій, коли консули, претори, еділи, трибуни або інші посадовці використовували свої повноваження на догоду своїм інтересам, тим більше випадків привласнення державного майна, просто не було. Римські консули, котрі ставали полководцями у часи Першої Пунічної війни, передавали у казну витвори мистецтва, захоплені у завойованих містах. Це винятковий приклад безкорисності, якщо мати на увазі, що військові трофеї майже завжди в історії вважалися власністю армії переможців [34, с. 24].

Варто зазначити, що формуванню таких прогресивних поглядів сприяли і тогочасні нормативні акти. Ще у кінці III ст. до н. е. для сенаторів вводиться заборона займатися певними видами діяльності: морською торгівлею, фінансовими операціями, казенними підрядами та ін. Дієв закон Ліцинія – Секстія від 367 р. до н. е., яким встановлювався справедливий порядок поділу завойованих земель [23, с. 422].

Але одночасно зі збільшенням могутності Римської держави проходила трансформація його суспільства, що до кінця II ст. до н. е. змінилося кардинально. Вже у I ст. до н. е. з'явилися надзвичайно багаті римляни, котрі стали виставляти на показ свої статки [5, с. 150]. Спроби впровадити правові норми, які нівелювали негативні зміни у моралі та культурі, мали дуже незначний ефект, у т. ч. і так звані «закони розкоші» [31, с. 113, 156].

У трактаті «Государ» філософ і політик Н. Макіавеллі зазначав, що зловживання владою найчастіше допускають особи з найближчого оточення правителя. Подекуди вони більше піклуються про себе, ніж про правителя, а у всякій справі шукають вигоди, чим заподіюють державі значної шкоди та підривають обороноздатність [25, с. 107, 112].

У Нові часи формуються централізовані держави зі складним устроєм і системою управління, а також сучасні правові системи, які більш детально регулюють усі сфери суспільних відносин. Саме тоді формується розуміння конфлікту інтересів на публічній службі як моральної колізії державних інтересів у межах компетенції посадової особи та її особистих інтересів [21, с. 36–43].

Багато цікавих ідей щодо конфліктологічних питань – суперечностей у природі, соціумі, неоднозначностей у пізнанні навколишнього світу і його осмисленні, боротьби між людьми, цілими класами та геополітичними утвореннями – проглядається у роботах Р. Бекона, Т. Гоббса, Р. Декарта, Дж. Лока, І. Канта, Г. Гегеля, Ш. Монтеск'є, К. Маркса, Е. Гуссерля, В. Соловйова, М. Бердяєва, М. Гайдеггера, К. Поппера, Дж. Бернарда, К. Боулдінга, М. Дойча, Л. Козера, Л. Крисберга, М. Кроз'є, Т. Парсонса, С. Хантінгтона та ін.

Заслугує на увагу також і теорія раціональної бюрократії М. Вебера. Виходячи зі своїх трьохвидів легітимного панування, вказаний соціолог і правознавець стверджував,

що держава реалізує владу над своїми громадянами за допомогою бюрократії, робота якої ґрунтується на формальній раціональності [14, с. 657]. Конфлікт інтересів на публічній службі згідно з концепцією М. Вебера пов'язується з нераціональною організацією їх діяльності.

У структурному функціоналізмі Т. Парсонса, за яким основною характеристикою будь-якого суспільства є його структура, конфлікт інтересів разом із корупцією розглядається як структурний елемент соціальної системи, що має девіантний і неформальний характер. Для опису таких ситуацій потрібно використати поняття «соціальна аномія». Згідно з Мертоном соціальна аномія виникає внаслідок розходжень між культурно сформованими прагненнями і соціально структурованими шляхами здійснення цих прагнень [27, с. 11]. Таким чином, аномія породжує ситуації, коли суб'єкт не в змозі досягти бажаного способами, що схвалюються суспільством, і намагається досягти цього іншими засобами. Зазвичай це призводить до падіння авторитету правових і моральних норм, популяризуючи девіантні форми поведінки.

Однак конфлікт інтересів на публічній службі до кінця XIX ст. так і не став самостійним об'єктом досліджень чи законодавчого врегулювання.

Ще у 1931 р. Дж. Сентурія іменує «зловживання публічною владою в приватних інтересах» корупцією [6, с. 448, 452].

Варто мати на увазі, що у більшості праць XX ст. та у більш ранніх роботах, які торкалися питань конфлікту інтересів у здійсненні державної влади, ймовірно, через нерозробленість понятійно-категорійного апарату термін «конфлікт інтересів» не вживається. Це явище можна охарактеризувати синкретичним рівнем розуміння такої категорії та пов'язаних із ним проблем державного управління, першою ланкою досліджень і пізнання. На цьому етапі «конфлікт інтересів» не усвідомлюється самостійним явищем, усе ще не відокремлюється ні від соціально-психологічних, ні від організаційних чи адміністративно-правових відносин.

Новий виток дослідження розпочинається з розмежування понять «конфлікт інтересів» і «корупція». Конфлікт інтересів у здійсненні державної влади тісно пов'язаний із корупцією і часто передує їй, виступаючи як сприятливе середовище або причина розвитку цього явища [15, с. 25], але корупція і конфлікт інтересів лише частково перетинаються.

Саме тоді у ряді країн загострюється криза державної служби, викликана систематичними зловживаннями службовими повноваженнями та їх використанням для власних цілей, а тому піднімаються питання ефективності управлінського апарату та довіри до влади з боку народу, яка є основою демократії.

Ретроспективний аналіз дає змогу припустити, що найбільш системною на цьому шляху є робота Сполучених Штатів Америки, ряду країн Європейського Союзу. Зокрема, ще задовго до політичної кризи, іменованої Вотергейтським скандалом, у США прийнято Закон про регулювання лобістської діяльності (1946 р.), а законодавчим органом штату Нью-Йорк – перший етичний кодекс в історії державної служби країни (1954 р.), його прикладу згодом дотрималися інші штати [3, с. 238]. Запроваджувалися такі кодекси й у ряді європейських країн, Канаді. На теренах колишнього СРСР, у т. ч. і в Україні, зважаючи на певні історичні особливості, розвиток у цьому напрямі відбувався із затримкою.

Досвід Сполучених Штатів і деяких європейських країн можна вважати показовим, оскільки надалі його було використано для підготовки міжнародних документів, які імплементалися великою кількістю країн світу.

Так, у 1978 р., як відповідь на дії президента Р. Ніксона, котрий використав свої повноваження та підвладні правоохоронні органи для перешкоджання розслідуванню

інциденту під час виборчого процесу і міг зашкодити йому, прийнято закон «Про службову етику в державних органах», згідно з яким у Штатах запрацювало Управління службової етики в державних органах [1, с. 394]. На початку своєї діяльності зазначене управління діяло в складі кадрових служб, однак згодом стало самостійним. Саме у межах запровадження етичних стандартів розпочалася системна робота з урегулювання конфліктів інтересів на державній службі.

Упродовж декількох наступних десятиліть запроваджені зміни апробувалися на практиці, водночас провідні наукові центри країни напрацьовували нові механізми.

Після чергового падіння довіри до державних службовців із боку суспільства наприкінці ХХ ст. розробляється концепція нового публічного менеджменту [10, с. 74], що впроваджувалася у більшості англосаксонських країн, однак після нетривалого періоду поліпшення виникли нові проблеми, які вимагали розроблення ефективніших шляхів попередження та врегулювання конфлікту інтересів.

Результатом чергового етапу реформ стало посилення морально-етичних вимог до носіїв владних повноважень. Закріпилася думка, що особи, наділені владою, не повинні отримувати особистої вигоди зі свого офіційного статусу в службових взаємовідносинах [11, с. 77]. Більше того, від зазначених осіб вимагалось не допускати ситуацій зіткнення особистих інтересів та інтересів своєї служби.

У США, до прикладу, такі заходи були реалізовані у 1989 р. шляхом прийняття змін до Закону «Про службову етику в державних органах», а також видання відповідного розпорядчого акта президентом країни.

Аналіз способів впливу на конфлікт інтересів показує, що ця категорія потрапляє у поле правового регулювання, а також під дію морально-етичних норм. Залежно від історичних особливостей і менталітету різних країн відрізняється баланс зазначених важелів впливу.

У деяких східноєвропейських країнах прийнято окремі базові закони, які врегулюють цю багатоаспектну теоретичну і практичну проблему. До прикладу, у Хорватії це Закон «Про запобігання конфлікту інтересів», у Чехії та Сербії – «Про конфлікт інтересів», у Латвії – «Про запобігання конфлікту інтересів у роботі посадових осіб», аналогічні закони є й у інших країнах.

У Канаді у 2006 р. прийнято Закон «Про конфлікт інтересів» і введена посада спеціального Комісара, який згідно з п. 2 розділу I вказаного Закону є Уповноваженим з питань конфлікту інтересів і призначається відповідно до розділу 81 Закону «Про парламент Канади» [2]. Повноваження Комісара широкі та спрямовані на зменшення кількості випадків конфлікту інтересів, лобізму, будь-яких зловживань парламентарів, членів Кабміну, високопосадовців інших державних органів.

У ряді країн механізми запобігання конфлікту інтересів закріплені у конституціях або законах про державну службу. До прикладу, у Польщі – це Закони «Про публічну службу» та «Про обмеження підприємницької діяльності осіб, що виконують публічні функції», в Австрії – Кодекс публічної служби, в Ісландії – Закон «Про публічну адміністрацію» [18].

Прикладом розгалуженого підзаконного регулювання діяльності щодо недопущення та врегулювання конфлікту інтересів є Китайська Народна Республіка. Механізми протидії ситуаціям, пов'язаним із конфліктом інтересів, почали створюватися там дещо пізніше, ніж у багатьох інших країнах, а саме у 80-х рр. минулого століття.

Радою Європи рекомендовано країнам-учасникам закріпити норми щодо регулювання конфлікту інтересів у кодексах поведінки державних службовців, створено «Модельний кодекс поведінки державних службовців», що міститься у додатку до Рекомендації № R (2000) 10 Ради Європи [3]. Серед положень Модельного кодексу

закріплено обов'язок державних службовців не допускати конфлікту особистих інтересів із їх державною службою, встановлено заборону використовувати надані повноваження на угоду приватним інтересам. Кодекси поведінки, як впливає з цього міжнародного нормативного документа, мають не лише повно і зрозуміло визначати норми належної поведінки службовчої особи, а й доносити до широкого загалу те, якої поведінки необхідно очікувати від державних службовців.

Прагнення застосовувати кодекси, чи то стандарти поведінки, у своїх правових системах задекларували сьогодні понад 170 країн-учасниць, що ратифікували Конвенцію ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. [19]. Саме такі приписи містить ч. 2 ст. 8 зазначеної Конвенції.

Важливий внесок на міжнародному рівні в удосконалення політики щодо досліджуваного питання зроблений Радою Організації економічного співробітництва та розвитку у її Рекомендаціях щодо врегулювання конфлікту інтересів на державній службі (2003 р.).

Зазначений документ пропонував урядам країн-учасниць кращі світові практики організації роботи у державному секторі для мінімізації проблем конфлікту інтересів [4]. У Рекомендаціях визнано неможливість подолання усіх конфліктів інтересів, а тому запропоновано чітко визначення таких інтересів і їх належне врахування.

Чітка інституалізація, чи то виділення зазначеного явища в окрему правову категорію, відбулася на науковому рівні, про що свідчить той факт, що нині науковцями дано визначення конфлікту інтересів, виділено його ознаки, суть, способи впливу на суспільні відносини. Конфлікт інтересів як специфічна група суспільних відносин відбувся і як самостійний предмет правового регулювання, що підтверджується законодавством більшості країн світу [17, с. 175].

Таким чином, історичний і правовий аналіз стану розробленості категорії «конфлікт інтересів» свідчить про давню історію та високий рівень правової регламентації цієї проблеми у світовому співтоваристві.

Список використаних джерел:

1. Henry N. Public administration and public affairs. Pearson Prentice Hall, 2006. P. 394.
2. Conflict of Interest Act of Canada, 2006. URL: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-36.65/page-1.html#h-1>
3. Milakovich M.E., Gordon G.G. Public Administration in America. Cengage Learning, 2008. P. 237–238.
4. Recommendation of the OECD Council on Guidelines for Managing. Conflict of Interest in the Public Service. URL: <http://www.oecd.org/dataoecd/13/22/2957360.pdf>.
5. Rome et la con que tedumonde mediterraneen / ed. par C. Nicolet. Paris, 1979. T. 1–2 (1). P. 150.
6. Senturia, J.J. Corruption, Political. E.R.A. Seligman (ed.) *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Vol. IV. New York : Macmillan, 1932. Vol. 3–4. P. 448–452.
7. Tarn W, Griffith G. Hellenistic Civilization. London, 1952. P. 1073.
8. Аристотель. Политика. Сочинения : в 4 т. Т. 4. Москва : Мысль, 1984. С. 432.
9. Аристотель. Политика. Київ : Основи, 2000. 239 с.
10. Бакштановский В.И. Как возможна политическая этика. Ведомости. Вып. 24. Политическая этика: социокультурный контекст. Тюмень : НИИ ПЭ, 2004.
11. Белоусов Е.Н. Понятие конфликта интересов на государственной службе. *Вестник юридического института МИИТ*. 2016. № 2. С. 77–81.
12. Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. Т. 27 / гл. ред. А.М. Прохоров. Москва : «Советская энциклопедия». С. 94.

13. Ванцев В.А. Основные этапы развития понятия коррупция. Следователь. 2006. № 8. С. 34.
14. Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Избранные произведения*. Москва : Прогресс, 1990. С. 657.
15. Власенко Н.А, Грачева С.А., Рафалюк Е.Е. Правовые средства противодействия коррупции : научно-практическое пособие / отв. ред. Н.А. Власенко. Москва : Ин-т законодательства и сравнительного правоведения, 2013.
16. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства. Москва : Норма, 2007. С. 190.
17. Дедов Д.И. Конфликт интересов. Москва : ВолтерКлувер, 2004. 288 с.
18. Експертний висновок щодо конфлікту інтересів обраних осіб та корупції. С. 6. URL: <http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/corruption/projects/upac/technical%20papers/UA/344-UPAC-TP-ConflictInterest-ALI-June2008-Ukr.pdf>.
19. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.
20. Конфуций. Уроки мудрости. Москва : Эсмо-Пресс; Харьков : Фолио, 1999. 958 с.
21. Магомедов К. Конфликт интересов в системе государственной гражданской службы: социологический аспект исследования проблемы. Государственная служба. 2005. № 6. С. 36–43.
22. Моммзен Т. История Рима. Москва, 2001. Т. 1. Кн. 1, 2. С. 93–94.
23. Моммзен Т. История Рима. Москва, 2001. Т. 1. Кн. 3. С. 422.
24. Моммзен Т. История Рима. Москва, 2001. Т. 2. Кн. 4. С. 78.
25. Олійник А.Ю. Раціональні концепції свободи та недоторканності людини в період пізнього Середньовіччя. *Держава і право. Сер. Юридичні і політичні науки*. 1999–2001. Вип.12. С. 107–112.
26. Основы противодействия коррупции / под ред. С.В. Максимова. Москва : Спартак, 2000. С. 19.
27. Парсонс Т. О социальных системах. Москва : Академический Проект, 2002, С. 11.
28. Платон. Государство. Законы. Политик. Москва : Мысль, 1998. С. 273–274.
29. Платон. Сочинения : в 3 т. Москва : Мысль, 1972. Т. 3. Ч. 2. 648 с.
30. Рекомендації № R (2000) 10 Ради Європи. URL: http://crimecor.rada.gov.ua/komzloch/control/uk/publish/article?jsessionid=C75D14A4396DDB62F4F196E8FD76B58E?art_id=48082&cat_id=46352.
31. Робер Ж. Повседневная жизнь Древнего Рима через призму наслаждений. Москва, 2006. С. 24.